

Методичні рекомендації
для виконання самостійної роботи з історії України студентами I курсу
неісторичних факультетів

Укладач: ст. викл. Коваленко О.В.

Модуль №1

Тема: Давня історія України. Київська Русь.

Пропоновані теми рефератів:

1. Вірування східних слов'ян.
2. Християнізація Русі.
3. Дипломатія Київської Русі.
4. Київська Русь за Ярославичів (після смерті Ярослава Мудрого).
5. Дипломатія Галицько-Волинського князівства.
6. Князь Данило Галицький : людина, політик, воїн.
7. Культура Галицько-Волинського князівства.

Методичні рекомендації по написанню рефератів.

Реферати готуються за темами, які пропонуються до кожного модуля. Обсяг реферату до 10 сторінок рукописного або друкованого тексту. Реферативне повідомлення призначене для заслуховування на семінарському занятті у тезовому вигляді.

Обравши тему, окресліть коло джерел та літератури пропоновані до теми кожного модуля, скористайтеся додатковою літературою. Список усіх використаних джерел та літератури необхідно подати наприкінці тексту.

Складіть план реферату, він не повинен бути занадто складним та переобтяженим другорядними питаннями, проте й не занадто простим, оскільки

тоді він не виконає свою головну функцію — структурувати реферативне дослідження, підготувати його з логічним викладом подій, зробити більш чітким виступ.

Опрацювавши літературу, напишіть текст реферату. Зверніть увагу на такі моменти. Події слід описувати за схемою: причини та передумови, сутність події чи явища, його наслідки, оцінка. Звертайте увагу на дискусійні питання, подавайте різні точки зору на те чи інше питання, зазначаючи прізвища дослідників. Висловлюйте власну оцінку описаного. Завершуйте кожен пункт плану невеликим висновком. У кінці роботи подайте загальний висновок.

Літературу слід оформляти згідно прийнятих у наукових виданнях вимог. Зразок: Автор. Назва. — Місто видання: Видавництво, Рік видання. — загальна кількість сторінок. (наприклад 305 с.) Автор. Назва статті // Назва збірки чи періодичного видання. — Місто видання: Видавництво, рік видання. — Номер журналу (випуску, частини — наприклад — Вип. 1., Ч.2., №5). — Кількість сторінок статті. (С.15-98.)

Методичні рекомендації до семінарських занять.

Перший модуль тематично охоплює значний проміжок часу — від появи людини та теренах України (близько 1 млн.років тому) до середини XIV ст. Включає давню історію України: заселення території, розвиток та устрій племен бронзового та раннього залізного віку, що проживали та території сучасної України; одні з дискусійних питань вітчизняної історії, а саме етногенезу слов'ян та утворення східнослов'янської держави — Київської Русі. Окрім того, суперечливий та фактично недосліджений процес державотворення на українських землях в XIII-XIV ст.

До плану першого семінарського заняття включено п'ять питань. Перше питання присвячено одній із дискусійних проблем в історії України — походженню слов'янської спільноти та формуванню її етнічної території. Необхідно розпочати із поняття етногенезу — процесу зародження та початкового етапу формування етносу, нації. Коротко окреслити сутність

основних концепцій походження слов'ян: дунайської, вісло-одерської, дніпровсько-вісленської, дніпровсько-одерської, теорії автохтонізму. Розкрити значення назви “слов'яни”, проаналізувати джерела які містять найдавніші згадки про слов'ян. Особливу увагу слід приділити висвітленню історії формування державності у племен антів. М.Брайчевський називав державу антів (час утворення II ст. н.е.) політичним об'єднанням типу примітивних імперій. Та вважав тотожними племена атнів та полян, які зазначені в “Повісті временних літ”. М.Грушевський був автором теорії, що антів можна вважати прямими предками українців. Слід відмітити, що держава антів була державою перехідного типу, від первісного традиційного суспільства до ранньфеодального. Останньою згадкою про державу антів у письмових джерелах називають 602 р. Саме цей час є часом активної колонізації території України та зокрема навколодніпровських територій, на яких розселяються слов'яни. Їх розселення та назви окремих племен доцільно прослідкувати за “Повістю временних літ”. Показати на карті території, які вони займали. Розкрити характерні особливості господарства слов'ян: землеробства, розвиток ремесел, торгівлі, розвиток населених пунктів. Розкрити основи духовної культури слов'ян, їх язичницький релігійний світогляд. Поступове проникнення у слов'янське середовище християнської релігії.

Друге питання присвячене початковому етапу державотворення на теренах східних слов'ян.

Слід охарактеризувати процес об'єднання племен, яке проходив у VII-VIII ст. Визначити поняття держава, головні риси державно-структурованого суспільства. Визначити механізми утворення держави: марксистське, торгівельно-економічне (М. Грушевський), визначити роль міст у державному утворенні (П. Толочко). Слід відмітити наявні у літературі ідеї, сутність яких полягає у впевненості проникнення християнства у середовище східнослов'янських племен до їх офіційного хрещення (М.Брайчевський).

Одне з найголовніших питань цього модулю — утворення східнослов'янської держави. Низка племінних союзів, які проживали на

території України та суміжних землях (близько 15) об'єднуються в єдину державу. Визначте поняття держава, назвіть ознаки держави. Прослідкуйте основні причини об'єднання: мова, релігія, культура, торгівля, економічні інтереси, захист, політика полянських князів по розширенню своєї території. Однією з найцікавіших проблем початкового етапу державотворення на руських теренах є питання діяльності Кия. Існує декілька версій стосовно цієї особи:

- 1) легендарний персонаж;
- 2) перевізник через Дніпро;
- 3) антський цар;
- 4) полянський князь (не пізніше VIII ст.).

Кия вважають засновником династії Києвичів, останнім представником якого, вірогідно, був Аскольд. Назвіть вчених, які дотримуються цієї гіпотези. Розкрийте походження поняття “Русь”, дискусії навколо нього.

Охарактеризуйте основні теорії походження Русі;

- 1) норманська (Байер, Міллер, ін. XVIII ст.);
- 2) антинорманська (Ломоносов XVIII ст.);
- 3) природно-історичного утворення (?);
- 4) синтезована (?).

Розкриваючи сутність процесу утворення держави необхідно розуміти, що існує два основні підходи:

1. марксистський — державність виникає в класовому в класовому суспільстві (тобто у слов'ян державність виникає на феодальному ступені розвитку суспільства);
2. цивілізаційний, який державність вбачає в тому випадку, коли у суспільстві наявні такі явища, як монопольна власність на землю та допускає неповну власність феодала на виробника продукції, матеріальних благ. (Детальніше див.: Котляр М. Київська держава часів Аскольда й Олега . // КС. — 1993. — №3.)

Характеризуючи діяльність перших князів слід розкрити діяльність таких лідерів полян, як Дір і Аскольд. Нестор зазначав, що вони були братами. Проте, існують теорії: Діра не існувало (легендарний персонаж) або це було друге ім'я Аскольда. Серед аспектів його діяльності слід відмітити об'єднання чотирьох племінних князівств, походи на Візантію, перемогу над печенігами. Кінець правління Аскольда пов'язують з його смертю у 882 р. і тлумачать по різному:

- 1) державний переворот, що полягав у вбивстві князя, верхівки полянського князівства та перехід влади до норманських завойовників, в особі Олега;
- 2) повстання на релігійному ґрунті, очолювана волхвами, яке спрямовувалося проти спроб Аскольда охрестити полян.

Діяльність Олега було продовженням попередньої політики і спрямована на зміцнення держави полян.

Подайте коротку характеристику діяльності перших князів Русі — Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. Прокоментуйте найважливіші події, зробіть висновки по першому етапу існування руської держави.

Третє питання семінарського заняття присвячено етапу розквіту Київської Русі та пов'язаний із князінням Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

За Володимира Великого (980-1015 рр.) — відбулося розширення руських земель, він проводив оборонні війни, заходи по зміцненню кордонів, провів реформи, серед яких найвагомішою була релігійна реформа. Розкрийте причини її проведення, сутність, наслідки.

Наступним етапом консолідації земель є княжіння Ярослава Мудрого (1034-1054). Його княжіння прийнято вважати апогеєм могутності Київської Русі.

Аргументуйте цю тезу. Розкрийте основні аспекти діяльності Ярослава Мудрого. Що засвідчувало прагнення Ярослава добитися міжнародного визнання? Розкрийте сутність “принципу сеньйорату” (система ротацій в межах родини до старшого у роді, а не від батька до сина).

Київська Русь у своєму розвитку пройшла ряд етапів:

- 1) виникнення і формування давньоруської держави (IX- кін. X ст.);
- 2) період розвитку Київської Русі (кін. X – сер. XI ст.);

3) період занепаду та феодальної роздробленості Київської Русі (XI- 30-ті рр. XII- 40-ві рр. XIII ст.)

Як єдина держава Київська Русь існувала з XI- 30-ті рр. XII ст.

Переходячи від історії до особливостей соціально-економічного розвитку Київської Русі, слід зазначити, була ранньофеодальною монархією, яка мала ознаки феодалізму. Розповідь побудуйте за планом:

1. Соціальна структура населення (князі, селяни (смерди, закупи, рядовичі, холопи, челядь), ремісники, ізгої).
2. Феодальний тип господарювання: 1) право власності на землю в Київській Русі; 2) феодальна експлуатація (данина, відробітки, чинш (грошова рента), полюддя (натуральна рента).
3. Ремесла, промисли, торгівля, землеробство, скотарство.

При розгляді останнього питання необхідно висвітлити основні аспекти культурного розвитку Київської Русі. Розкриваючи здобутки Київської Русі, розкрийте такі моменти:

- 1) Писемність (до IX ст. — I етап; впровадження та поширення кирилиці);
- 2) Освіта (заснування князівських та приватних шкіл);
- 3) Існування при монастирях і церквах бібліотек (перша — у Софії Київській 1037 р.);
- 4) Розвиток літописання та літератури
  - 1037-39 — перший літописний звід
  - між 1037-1050 рр. — “Слово о законі і благодаті” Іларіона
  - 1037 р. — перша давньоруська енциклопедія “Ізборнік” Ярослава
  - 1096 р. — “Поученіє дітям” Мономаха
  - 1113 р. — “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревим”
- 5) Розвиток усної народної творчості (пісні, перекази, билини)
- 6) Музична культура (думи, поширення хорового співу)
- 7) Архітектура (будівництво церков)
- 8) Мистецтво (книжна мініатюра, фрески, мозаїки, розвиток ремесел).

Семінарське заняття №2 розглядає історію на території сучасної України у XII — XIV ст. Пропонуються до розгляду дві найголовніші проблеми: феодальна роздробленість Русі та політичний розвиток Галицько-Волинського князівства. Перше питання слід розпочати з причин та передумов феодальної роздробленості Русі, виділивши найголовніші:

- Закономірний етап розвитку феодальної держави. Феодальний спосіб господарювання характеризується замкнутістю в межах окремих земель, яка пояснюється натуральним характером господарювання;
- Піднесення продуктивних сил (міське ремесло виходить на новий рівень);
- Перемогою принципу сеньйорату престолонаслідування;
- Регіоналізм у боярському землеволодінні (перехід від вассально-ленного до спадкового землеволодіння);
- Зростання ролі окремих міст та урбанізація;
- Занепад Києва, як торгівельного центру
- Згубний вплив золотоординського ярма;
- Відсутність спільного ворога для всіх руських князівств (Новгород — тевтонці, Полоцьк — литовці, Ростов — волзькі булгари, Галичина — мадяри, поляки, лівобережні князівства — татари, половці);
- Етнічна неоднорідність (Русь розпадається на князівства межі яких фактично співпадають з землями племінних союзів доруського періоду)

Зробіть висновок: феодальна роздробленість закономірне явище, обумовлене самим характером феодального ладу.

Назвіть князівства, які з'явилися на мапі сучасної території України починаючи з XII ст. Дайте оцінку цьому періоду. Зазначте негативні та позитивні аспекти.

З'ясовуючи другу проблему: розвиток Галицько-Волинського князівства, розпочніть із оцінки його місця в історії української державності.

І точка зору. Галицько-Волинське князівство — перша українська держава (Томашівський С.)

II точка зору. Першою українською державою була Київська Русь, а Галицько-Волинське князівство не було її продовженням (Грушевський М.)

III точка зору. Київська Русь — праукраїнська держава, її послідовницею є Галицько-Волинська держава.

Розкрийте розвиток Волині та Галичини до об'єднання. Вони сформувалися, як окремі землі до X ст. і вже сформованими були приєднані до Київської Русі. Слід наголосити, що власне тому Галичина і Волинь одними з перших виокремилися в процесі роздробленості (назвіть причини інші причини). Назвіть племена, якими заселялись ці території, їх суспільний лад, особливості економічного розвитку, ворогів.

Наголосіть на тісних взаємозв'язках між сусідніми землями. Саме вони стали поряд у спільній боротьбі проти агресії Угорщини та Польщі і були передумовами об'єднання цих земель у єдине князівство. Це об'єднання відбулося у 1199 р. за часів князя Романа.

Розкрийте внутрішню та зовнішню політику князя Романа. Поясніть причини смути у Галицько-Волинському князівстві в I чверті XIII ст. Назвіть дві тенденції у боротьбі за владу.

Відповідь на наступне питання розпочніть із приходу до влади сина Романа — Данила. Назвіть етапи закріплення Данила на Галичині та Волині.

Правління Данила розкрийте за таким планом:

1. Внутрішня політика. Боротьба з боярами.
2. Зовнішня політика.
3. Боротьба з монголо-татарами

Поясніть, чому правління Данила Галицького вважається розквітом Галицько-Волинського князівства.

Дайте оцінку діяльності Данила Галицького. При наявності реферативного повідомлення про Данила Галицького доцільно його заслухати. Розкриваючи заняття Галицько-Волинського князівства в кінці XIII — в II половині XIV ст. слід розкрити становище у державі при Даниловичах. Спадкоємці Данила зберегли політичну цілісність князівства, але

суперничали за першість у ньому. У чому причини такого становища, яке склалося після смерті Данила. Землі розподілені між Шварном, Левом, Мстиславом лише на початку XIV ст. об'єдналися під владою онука Данила князя Юрія Львовича (1301-1308).

Відмітьте два головні аспекти діяльності Юрія: економічне зростання Галицько-Волинського князівства та здобуття церковної самостійності у зв'язку із перенесенням київської митрополії до Володимира (1303 р.).

Сини Юрія — Андрій та Лев були останніми представниками династії Романовичів на Галицько-Волинських землях. Після їх загибелі розпочинається занепад держави.

Поясніть причини цього та розкрийте процес утвердження на Галичині та Волині іноземних правителів.

Завершуючи семінарське заняття доцільно у формі бесіди обговорити історичне значення Галицько-Волинського князівства та тезу про часи Галицько-Волинської держави, як етапу українського державотворення.

Запитання для самостійної роботи.

1. Ранній залізний вік на українських землях. Кочові народи: кімерійці, скіфи, сармати.
2. Античні міста в Північному Причорномор'ї.
3. Вірування давніх слов'ян.
4. Запровадження християнства, як державної релігії: передумови, заходи, значення.
5. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою. Золотоординське ярмо.

Рекомендації по підготовці питань, винесених на самостійне опрацювання.

1. *Ранній залізний вік на українських землях. Кочові народи: кімерійці, скіфи, сармати.*

Період в історії людства, який розпочинається близько 1000 р. до н.е. називається залізним віком. Цей термін відомий ще з античної літератури. Вважається, що у Греції початок залізного віку співпадає з часом складання гомерівського епосу. Гесіод розміщував залізний вік після “періоду героїв”. Наприкінці XIX ст. А.Мортільє дає нову класифікацію, основу на еволюції матеріальної культури. Д.Я. Самоквасов 1889 р. застосував розподіл минулого людства на три віки: кам’яний, бронзовий та залізний. Останній вік розпочинав з VI ст. до н.е.

Хронологічні межі раннього залізного віку, який виділяється у цьому періоді дискусійні. Проте більшість українських археологів поділяють ранній залізний вік на такі періоди:

передскіфський — VIII ст. до н.е.

скіфський — VII ст. до н.е.

сарматський — II ст. до н.е.- IV ст. н.е.

Виділіть основні історичні явища, якими відзначений ранній залізний вік:

- остаточне розселення індоєвропейців
- технологічний перелом у виготовленні знарядь праці та зброї
- виникнення перших ранньодержавних утворень
- період існування найяскравіших кочових утворень.

Саме короткій характеристиці останнього явища присвячена друга частина цього питання.

Розкриваючи це питання слід відзначити, що для степової України початок залізного віку пов’язаний з кіммерійською культурою, а для Лісостепової — чорноліською культурою.

Кіммерійський скотарський етнос, який мешкав у степовій і частково лісостеповій зонах на просторах від Дунаю до Поволжжя. Наголосіть на тому факті, що кіммерійці — перший історично відомий народ на Україні, назва якого збереглася у письмових джерелах (Гомер “Одісея”). Хронологічні межі побутування цього етносу в історичній літературі визначається по –різному:

- 1) XV-VII ст. до н.е. (Н.Полонська-Василенко, Т.1.)

2) XV- X ст. до н.е. (О.Субтельний)

3) IX- VII ст. до н.е. (українські археологи. Наприклад: Тереножкин А.И. Киммерійці. — К., 1976.)

Окресліть напрямки дискусії навколо етнічної приналежності киммерійців. Коротко охарактеризуйте особливості господарства, основні заняття, соціальний розвиток киммерійців.

На зміну киммерійців приходять скіфи, які витісняють їх до Малої Азії. Розпочніть з уточнення, що “скіфи” збірне поняття, яке позначає об'єднання іраномовних племен, що існувало у Північному Причорномор'ї у VII-VI ст. до н.е. Проте поняття “скіфська культура” вживане в археології більш широке, оскільки воно включає кочові та напівкочові угруповання іраномовних племен, автохтонні культури лісостепових племен епохи бронзи. Це змішане походження відбилося в особливостях матеріальної культури. (Детальніше див.: Граков Б.И. Скифы.. — М., 1971.; Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV ст. до н.э. — К., 1983.)

Відомості про скіфів є в асирійських джерелах, працях античних авторів, найбільше у Геродота.

Розкажіть про заняття скіфів, вірування, соціальну диференціацію суспільства, контакти з грецькими містами-колоніями. Завершаючи розгляд скіфської проблематики розкрийте політичний устрій скіфів. Зверніть увагу на те, що у VII-VI ст. до н.е. починає формуватися скіфська державність, яка завершилася за доби царя Атея.

На зміну скіфам у III- II ст. до н.е. приходять сармати. Ця спільнота кочових племен проживала на території степів від Західного Казахстану до Дунаю до IV ст. н.е. Однією з дискусійних проблем вивчення сарматської історії є їх походження. Деякі дослідники (Смірнов К.Ф.) вважають їх нащадками савроматів (Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964.), інші (Шилов В.П., Симоненко О.В.) дотримуються думки щодо їх центрально-арійського походження (Симоненко О.В. Роксолани // Археологія. — 1991. — №1). Характеризуючи поняття суспільно-політичний устрій сармат відзначте, що

економічною основою їх життєдіяльності було рухоме кочове скотарство. Соціальний устрій — родоплемінний. Суспільний устрій — ранньокласова організація з елементами державності.

2. Античні міста в Північному Причорномор'ї.

З VII ст. до н.е. на території Північного Причорномор'я з'являються грецькі міста-колонії. Розкрийте причини їх появи (перенаселення, пошук нових територій, потреба у хлібі). Відомі грецькі колонії: Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей, Фанагорія, Танаїс. Визначте їх положення — покажіть на карті. Розкажіть про особливості політичного устрою. Єдиним державним утворенням на території Північного Причорномор'я було Боспорське царство, яке утворилося у V ст. до н.е. Основою їх господарства була торгівля. Назвіть з ким торгували греки, основні продукти імпорту та експорту. Розкрийте етапу занепаду грецької колонізації:

- 1) I ст. до н.е. — залежність від Риму.
- 2) III ст. н.е. — прихід до Північного Причорномор'я готів.
- 3) Остаточне знищення в 2 пол. IV ст. після навали гуннів.

3. Вірування давніх слов'ян.

Східні слов'яни мали язичницький світогляд. Досліджень присвячених віруванням, обрядовості східнослов'янських племен до християнізації чимало (Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1994; Рібаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981; Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956; Иванов В.В., Топоров В.И. Исследования в области славянских древностей. — М., 1965.).

Давні слов'яни жили общинами — родо-племінними з'єднаннями, тому своїх богів вони уявляли плем'ям, родом, або патріархальною родиною, до неї входять старійшина Род, його дружина Лада, князь-воїн-Перун, волхв Велес та інші родичі. У кожного був свій бог — захисник. Проте був єдиний божественний пантеон для усього слов'янського світу.

Назвіть джерела знань з релігії давніх слов'ян (письмові: літописи, “Слово о полку Ігоревім”, польські, чеські хроніки XV-XVII ст., антиязичницькі повчання, іноземні хроніки (Видуклінд Корвейський, Саксон Граматик, Прокопій Кесарійський, Масуди та Ібн-Фаді), етнографічні джерела, археологічні дослідження (святинища Перуна під Новгородом, “пантеон Володимира” в Києві та ін.).

Розкажіть про основних слов'янських богів: Ладу, Велеса, Рода, Чернобога, Стрибога, Перуна, Даждьбога, Ярила, Морану.

4. Запровадження християнства, як державної релігії: передумови, заходи, значення.

Це питання побіжно розглядається на семінарському занятті №1, як один з аспектів діяльності князя Володимира. Проте самотійно слід розглянути це питання докладніше.

Слід звернути увагу на те, що більшість дослідників твердять, що християнство проникає у свідомість східних слов'ян задовго до офіційного хрещення Русі. Головною дефініцією цього питання є також теза, що християнізація не була одномоментною подією. Виділяють етапи цього процесу:

1. готський
2. спроба християнізації за Аскольда (Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1959)
3. хрещення княгині Ольги
4. остаточний вибір монотеїстичної релігії за Володимира.

Назвіть причини прийняття християнства:

1. необхідність міжнародного визнання
2. високий рівень культурного розвитку християнських країн
3. відповідність політичного розвитку держави та феодальному способу виробництва
4. вплив Візантії

5. особисті мотиви Володимира (див. Толочко П. Володимир Святий. — К., 1996.).

Викладіть події 80-х рр. X ст. по реформації релігії. Зверніть увагу на те, що спроба реформації язичництва, яка супроводжувалася реакцією, не дала бажаних наслідків. Пантеон з 6 богів не перетворив Київ на єдиний ідеологічний центр язичницької Русі. Не привів і до ліквідації автономістських тенденцій на місцях. Викладаючи факти процесу хрещення Русі, відзначте, що ідеологічна перебудова і в самому Володимирі і в усьому давньоруському суспільстві відбувалося не зовсім спокійно. Мали місце і соціальні потрясіння. Проте нове історично було потрібне Русі, оскільки перед нею стояли завдання якнайшвидшого входження до загальноєвропейської культурно-історичної спільності.

5. *Боротьба Русі з монголо-татарською навалою. Золотоординське ярмо.*

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня військово-феодална монгольська держава. У 1206 р. Темучин (Чингіс-хан) був проголошений ханом усієї Монголії. Він почав здійснювати широку завойовницьку політику. У 1221 р. завершив завоювання Середньої Азії та Хорезму, внаслідок чого, відкрився шлях до Кавказу і Причорномор'я. У 1222 р. монголо-татари через Кавказ вторглися у причорноморські степи та завдали поразки половцям на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра і попросив допомоги у руських князів. Князі галицький, волинський, київський, чернігівський, смоленський разом з половцями виступили проти монголо-татар. 31 травня 1223 р. на річці Калці відбулася битва, в результаті якої об'єднані війська зазнали поразки. Але ослаблені татари повернули назад.

1237 р. розпочався наступ монголо-татар на Русь під проводом хана Батия.

Розкажіть про завоювання руської землі монголо-татарами. Особливо виділіть захоплення Києва 1240 р.

Дайте відповідь на питання:

1. Коли була заснована Золота Орда?
2. Яку територію охоплювала ця держава?
3. Яку політику здійснювали монголо-татари на Русі?
4. Яких втрат зазнала Русь?
5. З якими битвами пов'язане завершення монголо-татарого іга?
6. Геополітичні зміни у кінці XIV-XV ст. та їх вплив на звільнення руських князівств.

Література.

1. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі.- К.: Мистецтво, 1980.
2. Бабенко Р. Прикордонні землі Південно-Західної Русі і Золотої
3. Бадяк В. Корона: до 800-ліття від дня народження короля Данила Галицького // Дзвін.- 2001.- № 10.- С. 118-124.
4. Баран В.Д. Давні слов'яни.- К : Видавничий дім "Альтернативи", 1998.-// Україна крізь віки : в 15 т.- Т.3.
5. Баран В.Д. Княжий Галич в історії України // УІЖ.- 2001.- № 4.- С. 67-74.
6. Борисенко В. Галицько-Волинська держава // Історичний календар: Науково-популярний альманах.- К., 2001.- Вип. 7.- С. 141-147.
7. Борисенко В. Тернистий шлях державотворення // Київська старовина.- 1994 № 1.- С.2-10
8. Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття. Навчальний посібник.- К., 1996.
9. Брайчевский М. Утверждения християнства на Руси.- К, 1989.
- 10.Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка.- 2000.- 1999.- № 31-32.- С. 84-101.
- 11.в особах : Давньоруська держава.- К., 1996.- С. 207-213.
- 12.Велика історія України : у 2 т.- Т.1(Передумова І.Крип'якевича, Зладив М.Голубець).- К., Глобус, 1993.- С. 191-287.
- 13.Вернадский Г.В. Киевская Русь – Тверь : М., 1999.

14. Вовк Т., Отрощенко В. До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність.- 1997.- № 5.- С. 92-96.
15. Готун І., Моця О. Життя киян в часи Батия (Новий археологічний факт) // Київська старовина.- 1993.- № 5.- С. 77-80.
16. Грушевський М. Історія України-Руси.- Т.1.- К., 1991.
17. Грушевський М. Історія України-Русі.- К., 1992.- Т.2.
18. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь.- М.: Мисль, 1993.
19. Давня історія України (за ред. П.Толочка) : в 2-х книгах.- К., 1994.- Кн.1.
20. Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2-х т.- Т.1.- К., 1991.
21. Дорошенко Д.І. Історія України : в 2-х т.- Т.1.- К.Глобус, 1991.- С.80-97.
22. Ефименко А.Я. История украинского народа.- К., 1990.
23. Ісаєвич Я. Князь і король Данило : суспільство, церква, держава (до 800-ліття народження Данила Галицького) // Київська старовина.- 2002.- № 1.- С. 3-9.
24. Історія України (авт. Ю.Зайцев).- Львів:Світ, 1996.
25. Історія України (за ред. В.А.Смолія) К.: Альтернативи, 1994.
26. Історія української культури (за загальною ред І.Крип'якевича).- К.: Либідь, 1994.
27. К., 1990.
28. Козуля О. Руське (українське) королівство і московське (до 800-ліття від дня народження Данила Галицького) // Рідна школа.- 2001.- № 12.- С. 52-54.- № 2.- С.103-117.
29. Костомаров В.І. Історія України в життєписах визначних.- Львів.- 1918.- (Репринт, Київ), 1991.- С.101-160.
30. Костомаров М. Галерея портретів.- К., 1990.- С.11-15, 16-24.
31. Котляр М. Галицько-Волинська держава (Історія в особах: IX-XVIII ст.).- К., 1993.- С.89-106.
32. Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII столітті (до 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства // Київська старовина.- 1999.- № 6.- С. 3-14.

33. Котляр М. Галицько-Волинське велике князівство XIII століття // Історія України.- 2000.- № 4 (січень).- С. 4-8; № 6.- С.3-5; № 7.- С.8; № 8.- С.9-11.
34. Котляр М. Данило Романович Галицький (до 800-ліття з часу народження) // Київська старовина.- 2001.
35. Котляр М. Дипломатія Галицьких і Волинських князів XII-XIII століть // Київська старовина.- 2000.- № 4.- С.-3-14; № 5.- С. 3-14; 3.- С.9-20.
36. Котляр М. З історії дипломатії Галицько-Волинської Русі XII-XIII століть // Київська старовина.- 1996.- № 6.- С. 10-20.
37. Котляр М. Київська держава часів Аскольда й Олега // Київська старовина.- 1993.- № 3.- С.70-77.
38. Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина.- 1992.- № 2.- С.74-78.
39. Котляр М. Ратай землі Галицької. Про князя Данила Романовича // Жовтень.- 1978.- № 5.- С. 112-129.
40. Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія.- 1999.- № 2.- С. 85-91.
41. Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // УІЖ.- 2000.- № 1.- С.21-32.
42. Котляр М.Ф. Данило Галицький // Котляр М.Ф. Історія України
43. Котляр М.Ф. Київська Русь // Історія України : Навчальний посібник -К., 1997.- С. 22-49.
44. Котляр М.Ф. Спадщина Київської Русі // газета Історія України.- 2001.- №33-34.- С. 2-4.
45. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство // Історія України, І.Крип'якевич.- К., 1984.
46. Культура українського народу Навчальний посібник (В.М.Русанівський, Г.Д.Вєрвєс, М.В.Гончаренко та ін.).- К.: Либідь, 1994.
47. Культурне життя Київської держави та Галицько-Волинського князівства // Основи художньої культури :Навчальний посібник для вузів (за ред. В.О.Лозового та Л.В.Анучиної).- Х., 1999.- С. 52-91.

- 48.Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : Навчальний посібник.- К., 1989.- С.17-31.
- 49.Орди (друга половина XIII – перша половина XIV століття) //Історія в школі.- 2000.- № 3.- С. 6-11.
- 50.Павленко Ю. Передісторія України : факти проти міфів // Політика і час.- 1991.- № 9.- С.75-80, № 10.- С.88-93.
- 51.Петров В. Походження українського народу.- К. 1992.- 191с.
- 52.Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова.- К., 1993.
- 53.Плахцінська Є Данило Романович Галицький // Історія України.- 2001.- № 13.- С. 10-11.
- 54.Плахцінська Є. Галицькі землі за перших Ростиславичів // Історія України.- 2001.- № 8.- С. 12.
- 55.Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х томах.-К.: Либідь, 1992.
- 56.Попович М.В. Нарис історії культури України.- К., 1996.-С.57-119.
- 57.Рибаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII – XIII вв.- М., 1982.
- 58.Рибаков П.А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв.- М., 1982.
- 59.Ричка В.М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації// Український історичний журнал.-2001.- № 2.- С.23-33.
- 60.Слабошпицький М. Засновник Львова // З голосу нашої Клію : Події і люди української історії.- К., 1993.- С.48-51.
- 61.Славяне и скандинави: Перевод с немецкого (общ.ред. Е.А.Мельниковой).-М.: Прогресс, 1986.
- 62.Терещенко Ю.І. Феодальна роздробленість, Галицько-Волинська держава та її зв'язки з країнами Центральної Європи // Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ : Навчальний посібник.- К.. 1996.- С. 129-198.
- 63.Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь.-К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998 // Україна крізь віки : в 15 т.- Т.4.
- 64.Толочко П.П. Іван Берладник / Толочко П.П. Історичні портрети.-

65. Толочко П.П. Політичне становище Києва в період феодальної роздробленості // Український історичний журнал.- 1986.- № 10.- С. 63-73.
66. Толочко П.П. Ярослав Осмомисл / Толочко П.П. Історичні портрети.- К., 1990.- С.241-268.
67. Фроянов И.Я. Киевская Русь.- М., 1992.- С.177-212.
68. XVIII ст.- К., 1997.
69. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.-К., 1992.- С.221-236.
70. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця

Терміни і поняття.

Автохтонні культури — культури, які сформувалися на території, яку займають.

Алохтонні культури — племена, етнічні спільноти, що в процесі ентогенезу мігрують/переміщуються з території на якій сформувалися.

Археологічна культура — матеріальні залишки етносу або етнічної спільноти.

Археологічна періодизація — поділ минулого людства на періоди, проміжки часу, археологічні періоди за ознаками матеріальної культури.

Археологія — наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей — речовими (археологічними пам'ятками) досліджує окремі старовинні предмети та комплекси, що відкриваються завдяки археологічним розкопкам.

Держава — основна політична організація суспільства, яка здійснює управління, охорону його економічної та соціальної структури.

Князівство — феодальна держава на чолі із князем.

Матеріальна культура — сукупність усіх створених людською працею матеріальних предметів конкретного суспільства у їх функціональному взаємозв'язку.

Назви культур.

Номади — кочові скотарські племена.

Нормани — загальна назва племен, які заселяли Скандинавію у ранньому середньовіччі.

Русь — східнослов'янська ранньофеодальна держава із столицею у Києві, яка утворилася у центрально-східній Європі у середині IX ст.

Форми контролю: опитування на семінарських заняттях, реферативні повідомлення; тематичний зріз по змісту модуля.

Модуль №2.

Тема: Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVIII ст.

Семінарські заняття.

Методичні рекомендації до семінарських занять.

Великий проміжок часу XIV - I половина XVII ст. історії українських земель на сьогодні чи не найгірше досліджений. У вітчизняній історіографії намічена лише політична канва історії цього періоду; соціально-економічний розвиток окремих територій у історичній літературі окреслений слабо.

Модуль включає в себе такі основні напрямки: геополітичні зміни на українських землях у XIV - I половина XVII ст., становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського, становище українських земель у складі Речі Посполитої; виникнення та організаційне оформлення козацтва.

Перше питання семінарського заняття присвячене становищу українських земель у складі Великого Князівства Литовського. Як держава воно виникає у XIII ст. Литовські племена до XIII ст. не мали великих міст. Племінний

лад. Сповідували язичницьку релігію. Збирачем литовських зеиель виступив литовський князь Міндовг (1230-1263 рр.).

Вкажіть причини, які обумовили процес об'єднання литовських племен у єдину державу (Дорошенко Д. Нариси з історії України. — С. 101-183).

Одне з головних завдань відповіді показати яким чином проходило об'єднання литовських та руських земель. Причини експансії Литви на Русь:

- 1) ослаблення Русі
- 2) міжусобиці
- 3) золотоординське ярмо
- 4) пошук нових союзників для боротьби проти ворогів (для Литви — німецькі хрестоносці).

Експансія Литви носила мирний характер.

Проілюструйте цей процес конкретними фактами. Доведіть тезу: “Старину не рушимо, новини не вводимо”.

Процес поступового зближення Литви з Польщею на I його етапі завершився укладанням Кревської унії (1385 р.).

Дайте визначення унії. Розкрийте її політичний зміст. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що унія носила персональний характер?

Важливе місце у відповіді повинне зайняти й висвітлення зовнішньополітичного аспекту діяльності литовських князів: Гедиміна, Ольгерда, Вітовта (Яковенко Н.М., Дорошенко Д., Полонська-Василенко І.).

У зовнішньополітичній діяльності спостерігається декілька основних векторів. Перший, це відносини з Московським царством. На кінець XVст. спостерігається посилення промосковської орієнтації серед українців. Московська держава проводить ряд воєн за давньоруські землі з Литвою (1487-1494, 1500-1503, 1512-1522 рр.), в результаті яких приєднує землі Чернігівщини, Сіверщини, Смоленщини.

Другим зовнішньополітичним вектором, який існував впродовж всього існування Литовсько-Руської держави була Золота Орда, а пізніше Кримське ханство.

Зазначте форму державного устрою Литовсько-Руської держави. Розкажіть про соціально-економічний розвиток Великого Князівства Литовського та українських земель у його складі: сільське господарство, цехове ремесло, фінансова справа; розвиток міст (Магдебурзьке право).

Друге питання присвячене Люблінській унії. Розпочати дослідження цього питання слід з передумов та причин Люблінської унії.

Серед причин найголовнішими є:

- 1) політичні (військовий чинник, зокрема Московська держава та татари);
- 2) соціальні (прагнення литовських магнатів урівнятися у правах з польською шляхтою);
- 3) ослаблення Литви.

У чому сутність унії? Як і коли вона укладалася?

Характеризуючи цю подію зазначте, що у результаті утворилася держава Річ Посполита, яка мала єдиного короля, єдину фінансову систему та зовнішню політику. Литва зберігала автономію (власні — виконавча влада, військо, законодавство).

Розкриваючи наслідки унії для України (див.: Яковенко Н.М.) необхідно проаналізувати ті зміни, які сталися на українських землях. Тезово це можна показати так.

Колонізація українських земель.

Полонізація. Впровадження фільварків.

Панщина. Адміністративний поділ українських земель.

Поширення впливу католицької церкви.

Ліквідація автономії України.

Третє питання присвячене церковному життю на Україні у XVI-XVIII ст. та Берестейській унії.

Насадження католицизму після Люблінської унії призвели до загострення ситуації у церковному житті. В результаті цього православна церква прагне

знайти вихід шляхом укладання унії або союзу. Головними факторами, які вплинули на її укладання були:

- 1) на зміну віротерпимості прийшла котрреформація або католицька реакція (вперше обгрунтована єзуїтом Петром Скаргою)
- 2) верхівка православної церкви почала схилитися до підпорядкування католицькому престолу
- 3) московська митрополія у 1589 р. перетворилася у патріархію, що загрожувало підпорядкуванням української церкви Москві
- 4) кризова ситуація у православної церкві
- 5) необхідність протистояннi подальшій латинізації та полонізації української світської еліти, а також добиватися зрівняння прав українського духовенства з латинським.

Розкажіть про хід укладання Берестейської унії. Як висновок необхідно вказати, що унія призвела до розколу українського суспільства, формування потужної антиуніатської опозиції.

Попереднє питання є фактично викладом передумов формування козацького стану, яке необхідно розкрити у третьому питанні семінарського заняття.

На кінець XVI ст. на українських землях сформувалася нова суспільна верства — козацтво.

Розгляд цього питання пропонуємо підготувати таким чином. Опрацювавши рекомендовану літературу по темі побудуйте розповідь за схемою, яка пропонується.

Винкнення українського козацтва.

Теорії походження:

- уходницька
- бродницька
- національна (хозари, татари, арії ...)
- автохтонна
- захисна

Слово “козак” — (тюрк) — вільна людина, воїн

косак — (слов.) — той, хто носить косу

I згадки: 1489 р. — М.Бельський

1473 р. — Л.Коллі

Причини: I Політичні:

1. Кримсько-турецька загроза
2. Вхідження українських земель до складу Речі Посполитої
3. Річ Посполита не спроможна захистити свої кордони

II Соціально-економічні:

1. Феодальний гніт
2. Вільні общини => залежні селяни
3. Уходництво
4. Полонізація

III Географічні

1. Наявність Дикого поля

IV Релігійні

1. експансія католицизму
2. Захист православ'я

Висновок: до середини XVI ст. козацтво сформувалося як окремий соціальний стан.

Запорізька Січ

Перші Січі:

Хортицька — 50-ті рр. XVI ст.

1555р. Дмитро Вишневецький (Мицик, Яковенко Н.М.)

Томаківська — 80-ті рр. XVI ст. (Голобуцький, Сергієнко)

Відомо 8 Запорізьких Січей: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Підпільненська, Кам'янська, Олешківська.

1572 р. — реєстр (с.40) Сигізмунд Август

1578 р. — Реєстр Стефана Баторія — новий соціальний стан

Устрій (с.34-35) ? схема —

1638 р. — “Ординація Війська Запорозького”.

Закінчуючи вкажіть на роль в історії України і формування української державності.

Пропоновані теми рефератів:

1. Історичний портрет Остапа Дашкевича.
2. Історичний портрет Дмитра Байда-Вишневецького.
3. Запорозькі козаки : побут і звичаї.
4. Військове мистецтво запорозьких козаків.
5. Історичний портрет київського митрополита Петра Могили.
6. Книгодрукування в Україні в першій половині XVII століття.

Запитання для самостійної роботи:

1. Виникнення та діяльність церковних братств.
2. Культура України у XVI - першої половини XVII століття.
3. Козацько-селянські повстання кінця XVI - першої половини XVII століття.
4. Запорізьке козацтво на початку XVII ст. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Методичні рекомендації до самостійної роботи.

1. Виникнення та діяльність церковних братств.

Дайте визначення поняттю братства. Зазначте, що вони формуються в умовах підлеглості українських земель Речі Посполитій. Ці суспільні організації стали осередками національної культури, церкви, освіти. Роль братств та їх діяльність найяскравіше висвітлено у роботах Ісаєвича Я. Аналізуючи діяльність братств зверніть увагу на їх еволюцію. У XV ст. вони носили релігійно-благодійницький характер; опікувалися українцями, влаштовували громадські богослужіння, допомагали бідним, організовували шпиталі. У XVI ст. братства набули великого громадсько-політичного та національно-культурного значення. Посилення національно-культурного гніту на українських землях змушує братства більш активно виступати на захист прав українського

населення. Братства Підтримували нечисельні українські магнати: К.Острозький, А.Кисіль та інші.

Розкрийте освітянський, друкарський аспекти діяльності братств. Найдавнішим братством було Львівське (1453 р.), окрім нього діяли Київське (1615 р.), Острозьке, Луцьке, Перемишлянське та інші. В числі провідних діячів були: Ю.Рогатинець, Красовський, Л.Зизаній, І.Борецький, П.Беринда.

Характер своєї діяльності братства зберегли до кінця XVII ст. На початку XVIII ст. вони занепали і перетворилися практично на церковні організації, які дбали про збереження церков і відправу богослужінь.

2.Культура України у XVI - першій половині XVII століття.

Розкрийте це питання за планом.

1. Умови національно-культурного розвитку українського народу. Умови національно-культурного розвитку перш за все політичні фактори достатньо висвітлювались на лекційному та семінарському заняттях, тому достатньо узагальнити відомі факти та назвати основні умови національно-культурного розвитку у XVI- I половині XVII ст. Обов'язково зазначте, що період раннього новітнього часу — це історичний період, коли формувалася ранньонаціональна свідомість і культура українського народу.
2. Розвиток української мови.
У XVI- I половині XVII ст. писемна мова на Україні називалася руською. Під впливом усного мовлення в ній з'являються риси української літературної мови. Вона починає вживатися у різних сферах писемності поряд з церковно-слов'янською, польською, латинською.
3. Освіта.
В Україні існувала церковна, монастирська, домашня освіта. В II половині XVI ст. для багатьох людей в українському суспільстві стало

зрозуміло, що потрібно реформувати освіту. Які причини такого розуміння?

У 70-х роках XVI ст. виникають слов'яно-греко-латинські школи (перша Острозька). Вони стали організовуватися при братствах (Львівському-1585р., Київському-1615р. і ін.). Який рівень викладання був у школах? Яких тогочасних вчителів ви знаєте? Які предмети викладалися?

Як висновок скажіть, що ці школи відповідали тогочасним потребам розвитку суспільства і стали важливим інструментом підвищення рівня освітим в Україні, а також культурного та політичного згуртування представників укоаїнського народу. Важливе місце у цьому питанні відведіть створенню Києво-Могилянського колегіуму (1632р.). Його значення у становленні вищої освіти в Україні.

4. Книгодрукування.

Першою друкованою книгою українського автора була видана в Римі латинською мовою у 1483 р. Юрія Дрогобича. Значний вклад у розвиток книгодрукування в Україні зробив московський книгодрукар Іван Федоров (Федорович), який у 1572 р. переїхав до Львова. На кошти братства він у 1574 р. видав перші свої надруковані в Україні книги — “Апостол,” “Буквар.” Особливо плідною була праця І.Федорова в Острозькій друкарні, заснованій у 1578 р. К.Острозьким. До середини XVII ст. на українських землях в різний час діяло 25 друкарень. Вони видавали книжки переважно церковно-слов'янською та староукраїнською мовами. До великих друкарень належали Острозька, Львівська, Києво-Печерська.

5. Література.

4.1. Розвиток полемічної літератури.

Полемічна література включала в себе твори релігійного спрямування, автори яких у формі дискусії заперечували богословські, політичні, а також інші погляди і позиції своїх противників (Петро Скарга, Герасим Смотрицький, Христофор

Філалет, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Клірик Острозький, Мелентій Смотрицький, Іов Борецький, Захарія Копистенський). Поетична література відіграла надзвичайно велику роль у формуванні ранньонаціональної свідомості українського народу.

4.2. Літописання.

Що називається літописанням? Коли відновилося літописання на українських землях. Назвіть найвідоміші літописи (Гусинський - до 1597р., Львівський - 1498-1649рр., Острозький - 1500-1636рр. та ін.).

4.3. Літературні жанри.

Доведіть багатожанровість української літератури XVI- I половини XVII ст. Назвіть представників ораторсько-проповідницької прози, мемуаристики, політичної публіцистики, поезії.

4.4. Усна народна творчість.

6. Архітектура.

Особливість містобудування на Україна вирізнялося оборонною спрямованістю. В планувальній структурі міст вирізнялися замок та укріплене поселення. Певного поширення набуло кам'яне будівництво. У світській і церковній архітектурі виникали елементи і ренесансного стилів. Дайте визначення понять: ренесанс, бароко.

7. Живопис, книжкова мініатюра, гравюра.

3. *Козацько-селянські повстання кінця XVI-XVII ст.*

Однією з дослідників цієї проблематики є В.Леп'явко. Розгляд цього питання слід розпочати із загальних причин повстань.

1. релігійний гніт
2. поширення польсько-шляхетського землеволодіння
3. закріпачення
4. невідповідність реєстру числу козаків. Прагнення посполитих перейти до козацького стану

5. намагання польської адміністрації обмежити права, привілеї, самоврядування козаків, Запорізьку Січ
6. усвідомлення козаками себе особливою верствою. Вироблення навичок ведення військових походів (на татар, турок)
7. намагання польського уряду обмежити козаків у їх походах на Туреччину.

Подайте відомості про козацько-селянські війни у хронологічному порядку: під проводом К.Косинського (1591-1593 рр.), С.Наливайка (1594-1596 рр.), М.Жмайла (1625), Ф.Трясила (1630-1631 рр.), П.Павлюка (1637 рр.), Я.Острянина, Гуні (1638 р.).

Порівняйте ці повстання. Виділіть загальні риси:

- стихійність
- відсутність чітких вимог, мети
- вихід (початок) із Запоріжжя
- неоднорідність, розкол у середовищі самих повстанців
- оборонний характер ведення дій.

Завершуючи відповідь зазначте, що селянсько-козацькі повстання XVI-XVII ст. заклали підвалини національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького (1648-167-57 рр.).

4. Запорізьке козацтво на початку XVII ст. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Підготуйте це питання, як систему відповідей на запитання:

1. Які зміни відбулися у міжнародноиу становищі українських земель у II половині XVI ст.? Як це відобразилося на українських землях?
2. Охарактеризуйте сухопутні дії козаків проти турецько-татарських набігів.
3. Якою була тактика морських походів запорожців? Прослідкуйте по карті напрямки морських походів під проводом Петра Конашевича Сагайдачного.

4. Складіть історичний портрет П.Сагайдачного (Д.Яворницький, В.Голобуцький, А.Сокульський).
5. Якої політичної лінії дотримувався П.Сагайдачний у стосунках з польським урядом?
6. Хотинська війна. Яким було співвідношення козацько-польських та турецько-татарських сил під Хотином? Як проявили себе козаки під час Хотинської битви 1621 р.?
7. Чи виконав король свої обіцянки, які він давав козакам напередодні Хотинської війни?

Література:

1. Антонович В.Б. Про часи козацькі на Україні. – К., 1991.
2. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVII століття. – К., 1969.
3. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991.
4. Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 41-49.
5. Гетьмани України : Історичні портрети : Збірник. – К., 1991. – С. 214.
6. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. - К., 1994.
7. Грушевський М.С. Історія української казаччини // Вітчизна, 1989. – № 1-2.
8. Гунчак Т. Політика релігії і Берестейська унія 1596 року // Сучасність. – 1996. № 11. – С. 88-94.
9. Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3-15.
10. Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 40-57.
11. Дзюба О.М. До 400-річчя з часу заснування на Україні першого братства // Український історичний журнал. – 1986. — № 9. – С. 132-136.

12. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури (XVI-XVII століття). – К., Наукова думка, 1966.
13. Ісаєвич Я.Д. Освітній рух на Україні ХУІІ століття : східна традиція і західні впливи // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 2-9.
14. Історія України в особах : ІХ-ХУІІ століття – К., 1993. – С. 221-225, С. 239-246, С. 255-265.
15. Костомаров М.І. Київський митрополит Петро Могила // Наука і суспільство. – 1990. – № 1. – С. 51-68.
16. Костомаров М.І. Князь Костянтин Острозький – історія України в життєписах визначних її діячів. – (Репринт.) К., 1991.
17. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях (Проблеми слов'янознавства). – Львів., 1990. – С. 24-41.
18. Леп'явко С. Козацькі війникінця ХVІ ст. В Україні. — Чернігів, 1996.
19. Леп'явко С. Повстання К.Косинського (1591-1593 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. - № 4. – С. 120-132 ; № 5 – С. 116-126.
20. Леп'явко С. Северин Наливайко // Історія України. – 2000. – № 21. – С. 1-5 ; № 22. – С. 9-11.
21. Лисенко І. Петро Могила // Україна. – 1991. – № 26. – С. 31-32.
22. Мицик Ю. Джерела з історії українського козацтва // Історія в школах України. – 2002. - № 3. – С. 15-18.
23. Миць І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 192.
24. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейській літературі. – К., 1992.
25. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 175-179.
26. Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині ХVІІ століття // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15. – С. 34-36.

27. Пасічник М.Ф. Політичні унії між Польщею і Литвою в історичній долі українського народу // Дослідження з історії України. – Львів, 1992. – Вип. 28. – С. 13-19.
28. Попович М. Братства і рух за реформ церкви й освіти // Попович М.
29. Русина О. Україна під татарами та Литвою. — К., 1998.
30. Сас П.М. Історія України XVI-XVIII ст. Навч. посібник. — Львів, 2001.
31. Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 123-131.
32. Сергійчук В. Байда Вишневецький – ратник української землі. – К., 1989.
33. Сергійчук В. Генеральна Старшина // Наука і суспільство. – 1990. – № 4.
34. Сергійчук В. Морські походи запорожців // Дзвін., 1993. – № 1. – С. 103-120.
35. Сидоренко О.Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX середина XVII століття) АН України. – К., Наукова думка, 1992. – С. 114-188.
36. Смолій В. Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI-XVII століття // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 1-3.
37. Смолій В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал. – 1991.- № 1. – С. 15-23.
38. Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Український історичний журнал. – 1990.- № 10. – С. 10-20.
39. Черкас Б.В. Остафій Дашкевич – черкаський і канівський староста XVI століття // Український історичний журнал. – 2002. - № 1. – С. 53-67.
40. Шабульдо Ф.М. Землі юго-западної Русі в составе Великого Княжества Литовского. – К., Наукова думка, 1987. – С. 5-92.
41. Щербак В.О. Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII століття // Український історичний журнал. – 1985. - № 5. – С. 66-71.
42. Щербак В.О. Формування козацької самосвідомості (кінець XVI перша половина XVII століття) // Наукові записки (Києво-Могилянська академія). – К., 2000.- Т. 18. Історичні науки. – С. 50-55.

43. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991.- Т.1-3.
44. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. - № 3. – С. 77-85.
45. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.,1997.

Терміни і поняття:

Братства — громадські національно-релігійні організації міщанства, створені за зразком ремісничих цехів. Основні напрямки діяльності: благодійництво, просвітництво, збереження православ'я.

Військо Запорізьке — поняття, яке за козацької доби позначало адміністративно-політичний центр запорізького козацтва — Запорізьку Січ, збройні сили Січі, українську державу створену за часів Хмельниччини, її збройні сили.

Козацька війна — масова збройна боротьба козаків за свої станові інтереси, яка охоплювала велику територію та призводила до стрімкого зростання повстанців за рахунок покарачання селян та міщан.

Реєстрові козаки — українські козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій та внесені до спеціального списку (реєстру).

Слободи — поселення, мешканці яких звільнялися від податків на термін від 5 до 30 років.

Унія — (лат. Unio — єдність, об'єднання) — об'єднання двох держав під владою одного монарха; об'єднання церков у єдину релігійну організацію із спільним керівництвом.

Шляхта — (від нім. Geshlecht — рід, покоління, походження) — панівний соціальний феодальний стан у Польщі, Литві та українських землях, що входили до складу цих держав у XIV-XVIII ст.

Форми контролю: опитування на семінарських заняттях, реферативні повідомлення; тестова робота; тематичний зріз по змісту модуля.

Модуль №3.

Тема: Національно-визвольна війна українського народу 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Семінарські заняття.

Пропоновані теми рефератів:

1. Богдан Хмельницький – герой чи антигерой на шляху до визволення України?
2. Аналіз праці Драгоманова “Пропавший час: українці під Московським царством (1654-1876)”.
3. Визначні козацькі полководці доби Хмельниччини Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун.

Завдання для самостійної роботи.

1. Характеристика основних етапів національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.
2. Історичний портрет Богдана Хмельницького.

Методичні рекомендації до семінарського заняття.

Середина XVII ст. — початок нового періоду в українській історії, що виявилось перш за все в створенні власної національної держави. Починаючи підготовку до цього семінарського заняття слід з'ясувати два моменти: хронологічні межі Хмельниччини, визначення самого поняття.

Хронологічні рамки подій:

- 1). 1648-1654 рр. — прийнята у радянській історіографії, задля підкреслення значення Переяславської ради.
- 2). 1648-1657 рр. — в українській науці з 90-х років.

У 1657 р. помер Богдан Хмельницький, завершилися військові події на українських землях. Саме остання точка зору є більш об'єктивною.

3). 1648-1660 рр. — до Слободищенського трактату (В.Борисенко).

4). 1648-1676 рр. — до ліквідації державності на Правобережжі (Смолій, Степанков).

У історичній літературі події 1648-57 рр. називаються :

1). Хмельниччина

2). Війна (козацька, селянська, громадянська, національно-визвольна)

3). Буржуазна революція

4). Революція (селянська, громадянська, національно-визвольна)

5). Повстання (козацьке, народне, українське, селянське)

Обґрунтуйте найдоцільнішу точку зору на ваш погляд.

Дайте визначення понять: повстання, війна, революція. Обґрунтуйте точку зору сучасних істориків на чолі зі В.Смолієм та В.Степанковичем, що події середини XVII ст. вірно називати національно-визвольною революцією.

Розкриваючи передумови та причини національно-визвольної революції назвіть та охарактеризуйте основні з них:

1) колонізація українських земель

експансія польських магнатів

2) полонізація

3) панщина; фільваркове господарство

4) обезземелення

5) оренди

6) релігійний гніт

7) утиски козацтва. Ординація 1638 р.

8) перетворення козацтва на провідну силу українського суспільства

9) завершення терміну слобід

10) формування ранньоновітньої нації

Етапи національно-визвольної української революції:

1) 02.1648-06.1648 р.

- 2) 06.1652-08.1657 р.
- 3) 09.1657-06.1663 р.
- 4) 07.1663-06.1668 р.
- 5) 07.1668-09.1676 р.

Дайте коротке обґрунтування та сутність цих етапів (Історія України — К., 2002; В.Смолій, В.Степанков).

Задля кращого узагальнення знань можна скласти таблицю “Найважливіші битви Національно-визвольної війни.”

Дата	Битва	Результат

У національно-визвольній війні брала участь велика кількість населення: козацтво (низове і породове), селянство, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство (окрім верхівки).

Розглядаючи початок національно-визвольної війни слід спинитися на портреті гетьмана Богдана Хмельницького (Див.: О.Апанович, І.Верба, В.Корецька, М.Костомаров, Н.Ф.Котляр, В.А.Смолій, В.Б.Степанков). Розкриваючи основні віхи життя Б.Хмельницького дайте відповіді на питання: чому саме Б.Хмельницький очолив це повстання, чи були особисті мотиви визначальними у його боротьбі проти поляків.

Друге питання присвячене формуванню української держави. Дайте визначення поняттю держава. Наступний розгляд повинен відбуватися у дусі доведення, що Б.Хмельницький дійсно створив державу у чіткому розумінні цього слова. Використайте доведення І.Крип'якевича. ідея створення держави була висунута у лютому 1649 р. Реалізація цієї ідеї. Розкрийте за планом:

1. територіальний устрій
2. формування державної влади (гетьман, Генеральна Рада, рада старійшин. Їх функції)
3. судочинство

4. фінанси у державі
5. військовий устрій
6. економіка і соціальна політика
7. дипломатичні зносини Війська Запорізького

Логічним продовженням останнього аспекту діяльності Війська Запорізького є наступне питання — укладання українсько-московського союзу. Це питання одне з найдискусійніших в українській історіографії. Перш-за все розкрийте передумови та причини союзу з Москвою. Чим союз був вигідний для обох сторін. Для України протекція російського царя була потрібна аби довести війну з Річчю Посполитою до переможного кінця і зберегти власну державу. Царський уряд був зацікавлений у протекції над Україною, бо хотів збільшити військову могутність, а також недопустити появи біля своїх кордонів української держави під турецьким протекторатом. Проте Москва затягувала переговори, вичікували чим завершиться війна між Україною та Польщею. Та вісе ж земський собор, який відбувся у Москві у 1651 р. принципову згоду на те, щоб Україна перейшла під царську протекцію. У зв'язку з цим в Україну відправилося російське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. 18 січня 1654 р. у Переяславі була скликана козацька рада. Розкажіть про переяславські події. Відзначте, що ніякого договору у Переяславі підписано не було. Проте Переяславська рада була важливим етапом політико-правового оформлення протекції російського царя над українською державою. У березні 1654 р. українське посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею відбуло до Москви з проектом договору, що містив 23 статті. В ході переговорів у Москві сторони узгодили варіант договору з 11 статей, які затвердив цар з боярами. Ці документи, а також пов'язані з ним царські укази і жалувані грамоти визначали сутність українсько-російського договору. Вони отримали назву Березневих статей 1654 р. Розкрийте зміст статей. Березневі статті підбивали підсумок українсько-російських переговорів січня-березня 1654 р. Вони означали юридичне оформлення протекції російського царя над

українською державою. Завершуючи третє питання слід оцінити українсько-московський союз. Необхідно ознайомитися зі статтями М.Брайчевського, В.Ульяновського, М.Драгоманова та ін. В історіографії, починаючи з ХІХ ст. сформувалися різні оцінки українсько-московського договору. Радянські історики вживали термін “воз'єднання” (об'єднання частин, які раніше становили єдине ціле). Українські історики вживають поняття приєднання, насильницьке приєднання. Ще однією версією є визначення цієї події, як мілітарного (військового) союзу. Коротко охарактеризуйте ці оцінки. Зробіть висновки.

Останнє питання має на меті визначення наслідків національно-визвольної війни. Розкрийте головні наслідки згрупувавши їх таким чином:

I. Політичні. Серед яких найважливішим є створення української незалежної держави, яка на правах автономії увійшла до складу Московської держави. Створення нової влади замість польсько-шляхетського апарату.

II. Соціальні. Сюди відноситься наявність на українських землях вільного стану — козацтва. Зростання кількості міщан; селяни стали вільними.

III. Економічні.

1. Ліквідовано велику і середню власність.
2. Ліквідовано фільваркову систему господарства: кріпацтво. Але після 1654 р. намітилася тенденція до відродження середнього землеволодіння.
3. Значна частина земель польських магнатів переходила до скарбу Війська Запорозького (тобто до державного фонду).
4. Суттєво змінився характер козацького землеволодіння.

Один з найголовніших наслідків — перегрупування сил союзників у регіоні. Наслідки національно-визвольної війни визначили хід подій на наступні століття.

Література:

1. Апанович О. Україно-російський договір 1654 року (Міфи і реальність).- К., 1994.- 93 с.

2. Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал.- 1995.- № 4. – С. 33-45.
3. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання ? // Україна.- 1991.- № 16-17.
4. Брехуненко В.А. Витоки кримської політики Б.Хмельницького // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С. 87-92.
5. Верба І. Династичні наміри Богдана // Наука і суспільство.- 1992.- № 6-7.- С. 30-32.
6. Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 року // Історія України.- 2002.- № 9.- С. 1-4; № 13.- С. 14-16.
7. Горобець В.М. Московська політика Б.Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С. 45-56.
8. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К., 1990.- С. 173-203.
9. Гуржій О. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII століття (1654-1657 рр.) // Український історичний журнал. - № 10, № 116.- 1992.
10. Джеджула Ю. Таємна дипломатія Б.Хмельницького // Політика і час.- 1993.- № 10, № 11, № 12.- 1994.- № 1-6.
11. Драгоманов М.П. Пропаший час : українці під Московським Царством (1654-1876 рр/) // Драгоманов М. Вибране.- К., 1991.- С. 559.
12. Зубалій О., Рященко Д. Національно-визвольна революція українського народу 1648-1657 рр. // Історія України.- 2001.- № 29-30.- С. 1-6.
13. Костомаров М. Малоросійський гетьман Зіновій Б.Хмельницький // Костомаров М. Галерея портретів.- К., Веселка, 1993.- С. 124-163.
14. Котляр Н.Ф., Смолій В.А. Великий гетьман // Котляр Н.Ф., Смолій В.А. История в жизнеописаниях.- К., 1990., С. 169-187.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.- Львів, 1990.
16. Лисенко І. Данило Нечай // Україна.-1991.- № 11.- С. 48.

17. Лисенко І. Іван Богун // Україна.- 1991.- № 10.- С. 48.
18. Лисенко І. Максим Кривонос // Україна.- 1991.- № 8.- С. 48.
19. Мицик Ю. Максим Кривоніс // Український історичний журнал.- 1992.- № 12.
20. Побережний В. Б.Хмельницький і відносини України з Росією // Політика і час.- 1993.- № 3.- С. 62-68.
21. Полонська Н. Хмельниччина // Літопис червоної калини.- 1993.- № 1-2.
22. Сергійчук В. Дипломатична діяльність Б.Хмельницького // Сергійчук В. Іменем війська Запорозького. – К., 1991.- С. 138-246.
23. Сергійчук В. До і после Переяславської Ради // Наука і суспільство, 1990.- № 1.- С. 69-75.
24. Сергійчук В. Статті Б.Хмельницького та їхня доля // Наука і суспільство.- 1990.- № 6.- С. 59-64.
25. Смолій В., Степанков С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.- Либідь, 1993.- С. 504.
26. Смолій В., Степанков С. Українська національна революція. — К., 1999.
27. Смолій В.А. Б.Хмельницький : особистість у контексті епохи // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С. 3-14.
28. Смолій В.А. Українська козацька держава // Український історичний журнал.- 1991.- № 4.- С. 5-19.
29. Степанков В.С. Б.Хмельницький і проблеми державності України// Український історичний журнал.- 1991.- № 11.- С. 127-139.
30. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Б.Хмельницького (1648-1657 рр) // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С. 14-33.
31. Яковлева Т.Г. Іван Богун : проблеми біографії //Український історичний журнал.- 2000.- № 2.- С. 147-155 ; № 4.- С. 144-152.
32. Яковлів А. Договір гетьмана Б.Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін.- 1991.- С. 100-117.- № 4.

Терміни і поняття:

Дипломатія — діяльність урядових кіл певної держави щодо втілення в життя своєї зовнішньої політики, відстоювання державних інтересів на міжнародному рівні.

Інкорпорація — включення, наприклад частини території однієї держави до складу іншої.

Національно-визвольна війна — масові військові дії представників різних станів за релігійну, соціальну і політичну свободу всього народу.

Нація — стійка сукупність людей, яка має спільну назву, свою історичну територію, спільну мову, громадянську культуру, звичаї, міфи та історичну пам'ять, економіку.

Передумова — попередня умова будь якої події, вихідне положення.

Полк — у XVI-XVIII ст. — основне військове з'єднання козацького війська, а в Гетьманщині з 2 пол. XVII ст. — адміністративно військова одиниця.

Причини (причинність) — генетичний зв'язок між окремимистанами форм матерії в процесах її розвитку та руху. Виникнення об'єктів у часі має свої основи у попередніх станах; ці стани називають причинами, а зміни, які викликаються ними — наслідками.

Революція — (від пізньолат. *revolutio* - поворот, переворот, глибокі, якісні зміни у розвитку певних явищ природи, суспільства або свідомості).

Республіка — (від *res* — справа, *public* — громадський) форма державного правління, що передбачає виборність верховної влади, у тому числі й глави держави, на певний термін.

Форми контролю: опитування на семінарських заняттях, хронологічний та понятійний диктанти, проведення диспуту, реферативні повідомлення; тематичний зріз по змісту модуля.

Модуль №4

Тема: Україна в XVII-XVIII ст.

Семінарські заняття.

Пропоновані теми рефератів:

1. Історичний портрет гетьмана Івана Мазепи.
2. Меценатська діяльність гетьмана Івана Мазепи.
3. Іван Мазепа в художній літературі.
4. Наказний гетьман Павло Полуботок: історичний портрет.
5. Останній гетьман Кирило Розумовський : історичний портрет.
6. Останній кошовий отаман Петро Калнишевський.
7. Ліквідація Запорізької Січі і подальша доля запорозького козацтва.

Завдання для самостійної роботи.

1. Культура України у XVII ст.
2. Українська культура у першій половині XVIII ст.
3. Національно-визвольна та антикріпосницька боротьба та українських землях у другій половині XVIII ст.

Методичні рекомендації

Політична та економічна ситуація в Україні, що склалася у II половині XVII ст. була досить складною. Головне завдання роботи над модулем — з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин занепаду української держави. Московський уряд відверто ігнорував інтереси української держави. Українсько-трансильванська воєнна кампанія 1657 р. у Польщі зазнала невдачі. Завершення національно-визвольної війни не призвело до об'єднання всіх українських земель. Загострилася соціальна напруга у суспільстві. Саме у таких умовах українська держава втрачає свого лідера — влітку 1657 р. помирає Богдан Хмельницький.

Перше питання присвячене діяльності гетьманів І.Виговського та Юрія Хмельницького.

Треба зазначити, що Б.Хмельницький намагався запровадити спадковий гетьманат в Україні, проте ця спроба виявилася безуспішною, адже призначений до повноліття Ю.Хмельницького регент — генеральний писар І.Виговський стає фактичним гетьманом. 15 вересня 1657 р. на розширеній старшинській раді у Чигирині Виговського обрали гетьманом з умовою, що після змужніння Ю.Хмельницького він передасть йому гетьманські повноваження. Однак, на Корсунській раді у жовтні цього ж року Виговський став гетьманом без будь-яких обмежень.

Запропонуйте для відповіді короткий історичний портрет гетьмана Івана Виговського. Розкрийте обставини, в яких розпочав своє гетьманування І.Виговський. Підкресліть той факт, що восени 1657 р. внутрішня ситуація в Україні набула загрозливих рис, пов'язаних з козацькими заворушеннями на Запорізькій Січі і Полтавщині. З'ясуйте причини виступу Я.Барабаша та М.Пушкаря. як скористався російський уряд цими подіями.

Цим часом датується початок громадянської війни. Деякі дослідники вважають 1658 р. початком Руїни.

Дайте визначення цього поняття.

Дата початку Руїни дискусійна. Назвіть основні з них:

- 1). Ще за життя Б.Хмельницького, особливо після Переяславської ради (1654 р.) і (1656 р.)
- 2). 1658 р. — збройний виступ Барабаша та Пушкаря
- 3). 1660 р. — Слободищенський трактат
- 4). 1663 р. поява Лівобережного і Правобережного гетьманств
- 5). 1667 р. — Андрусівське перемир'я

Повертаючись до викладу подій гетьманування І.Виговського зазначте, що з весни 1658 р. гетьман докорінно переглядає своє ставлення до Росії. Розпочалося налагодження українсько-польських відносин, яке завершилося укладанням Гадяцької угоди. Детально розглянути основні положення гадяцької угоди. Спробуйте пояснити: чи було це відмовою І.Виговського від боротьби за незалежність, на яких умовах відбулося об'єднання України і Речі Посполитої; чому угода викликала незадоволення серед широких мас населення? Дайте оцінку Гадяцькій угоді. Саме у сприйнятті угоди на українських теренах полягає одна з причин втрати І.Виговським авторитету та його зречення від влади. Розкажіть як завершилося гетьманування І.Виговського.

23-24 вересня 1659 р. козаки проголосили гетьманом Ю.Хмельницького. Початок його гетьманування відбувався під жорстким контролем з боку російського війська та уряду. Свідченням цього були договірні умови, на які 27 жовтня 1659 р. у Переяславі присягнули козаки на чолі з Ю.Хмельницьким, що отримали назву Переяславських статей. Проаналізуйте їх зміст. Підсумовуючи зазначте, що переяславські статті 1659 р. ставили козацьку Україну під жорстокий контроль Росії, вони політично послаблювали гетьманську владу. Спираючись на ці статті, царський уряд у подальшому повів наступ на українську державу.

Влітку 1660 р. загострилося суперництво Росії і Речі Посполитої за Україну. У вересні розпочалися активні бойові дії на Правобережжі. Саме під час воєнної кампанії Ю.Хмельницький розпочав переговори з польським командувачем С.Потоцьким. які обставини змусили Ю.Хмельницького переорієнтуватися на

бік Польщі? 17 жовтня 1660 р. було укладено українсько-польський Слободищенський трактат, за яким відновлювалися основні положення Гадяцької угоди. Ця угода призвела до втрати Україною політичної і територіальної цілісності. Відбулося це протягом осені 1660 – літа 1663 рр. Козацька Україна втягнулася у новий виток громадянської війни. Розкрийте ці події. Гетьманство Юрія Хмельницького завершилося його зреченням наприкінці 1662 р. та прийняттям чернечого постригу під іменем Гедеона.

Територіальний поділ козацької України політично був закріплений після виникнення у 1663 р. двох гетьманатів: Правобережного (гетман Павло Тетеря) і Лівобережного (гетьман Іван Брюховецький). Розгляду цих подій присвячене друге питання. Слід відзначити, що більшість дослідників вбачають саме в цих подіях початок Руїни, наголошуючи, що це трагічний етвп в історії України, коли нищаться здобутки національно-визвольної війни. Він характеризується рядом особливостей:

1. громадянська війна.
2. поділ України на два гетьманти.
3. суперництво старшини.
4. постійна зміна зовнішнього вектора (Польща, Московія, Туреччина).
5. турецько-татарські напади та використання їх у громадянській війні.
6. заколоти.
7. активне втручання церкви у боротьбу за владу.
8. майнове розшарування у середовищі козацтва. Еволюція козацької старшини з військово-ленного до спадково-землевласницького стану.
9. запустіння земель.

Розгляд цього питання доцільно провести окремо для Правобережного та Лвобережного гетьмантів.

У січні 1663 р. рада правобережного козацтва у Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю. Він взяв курс на об'єднання території обох берегів Дніпра в межах одного гетьманату. Спроба схилити Якова Сормка та старшин Лівобережжя на свій бік зазнала невдачі. Тоді Тетеря за допоиогою татар і

полякв спробував захопити Лівобережжя. Ця кровопролитна воєнна кампанія тривала до березня 1664 р. і завершилася провалом. Основною причиною було небажання українського населення повернення польсько-шляхетських порядків. Це спричинило соціальні вибухи: антипольські та антигетьманські повстання на Правобережжі, які відбувалися в 1664-1665 рр. Тетеря фактично втратив гетьманство, оскільки позбувся підтримки козацтва.

На Лівобережній Україні у цей час розгортається боротьба старшин за владу. Ця боротьба роз'єднувала і політично послаблювала українську старшину, що було вигідно московському царському уряду. 27 червня 1663 р. у Ніжині на козацькій раді, яка проходила під контролем царського представника Данила Великоганіна, який прибув у Ніжин з великеим військом. Саме завдяки їх підтримці було обрано гетьманом Івана Брюховецького. Розкажіть про гетьманування Брюховецького, розкрийте причини повстань на Лівобережжі, в результаті, якого Брюховецького було вбито.

19 лютого 1667 р. у с. Андрусові Московське царство та Річ Посполита підписали угоду про перемир'я на 13,5 років. Дайте оцінку цього документу. Чому Андрусівське переми'я завдяло тяжкого удару по українській державі. Третє питання присвячене гетьмануванню Петра Дорошенка. Які обставини його обрання? Ділянвсть Дорошенка суперечлива та неоднозначна, вона характеризується полівекторністю. Нарикінці 1668 р. Дорошенко розпочав наступ на Лівобережжя у результаті якого, його вдалося відновити гетьманську владу над возз'єднанною Україною. Проте успіх був короткочасним. Розкрийте причини та події, які зумовили ситуацію, в результаті якої в Україні діяли декілька гетьманів одночасно. У внутрішній політиці Дорошенко узяв курс на посилення гетьманської влади, встановленню контролю на Запоріжжям. Що ж стосується зовнішньої політиці, то слід зазначити, що Дорошенко постійно шукав іноземного союзника. У 1669 р. відбулася Корсунська рада, яка прийняла ухвалу про протекцію

Оттоманською Порти над Україною. Як Ви гадаєте чим був продиктований такий крок гетьмана? Назвіть основні причини які унеможливили цей союз та для яких наслідків він призвів. Зречення гетьманства Дорошенком відбулося в умовах присутності на території України російсько-українські війська (Г.Ромоданівського та І.Самойловича), до цієї обставини додалося те, що багато правобережних козаків, які були невдоволені протурецькою політикою П.Дорошенка, перейшли на бік І.самойловича. Влітку 1675 р. становище стало критичним, його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. Дорошенко вирішив зрестися турецької протекції і визнати владу царя. У вересні 1676 р. Дорошенко був змушений зрестися гетьманства. Підсумуйте, які здобутки мав П.Дорошенко.

Останнє питання цього семінару присвячене гетьмануванню Івана Самойловича. Він був обраний лівобережним гетьманом у червні 1672 р. Його гетьманство тривало 15 років. За цей час на Праобережжі змінилося багато гетьманів (пригадайте хто саме), проти яких разом з російським військом боровся Самойлович. Розкрийте основні аспекти його діяльності. Чому прагнення Самойловича об'єднати українські землі не зазнало успіху?

Завершуючи розгляд періоду Руїни, слід відзначити, що впродовж 60-70-х років XVII ст. відбувається процес руйнації української державності, українська козацька держава поступово втрачає свою автономію. Апогеєм цього процесу стало укладання Вічного миру між Московією та Річчю Посполитою у 1686 р. У чому суть цього договору? Отже, Вічний мир на міжнародному рівні узаконував поділ України на дві частини. Які наслідки його для України? У чому полягають історичні уроки цієї трагічної доби в історії для української нації?

Друг

Є семінарське заняття цього модулю присвячене етапам ліквідації державно-адміністративного устрою української автономії в XVIII ст. Розпочнемо це питання з гетьманування Івана Мазепи та подій Північної війни. Гетьманування Мазепи пов'язують із завершенням періоду Руїни. Воно

розпочалося у важких умовах, коли Україна фактично втратила всі здобутки національно визвольної війни середини XVII ст. , її розділили навпіл, вона рздиралася громадянською віною. Доцільно розпочати це питання з розгляду історичного портрету Івана Мазепи, який можна підготувати у ивгляді реферативного повідомлення. Використайте роботи І.Бошака та Р.Мартеля, А.Єнсена, Замлинського, М.Костомарова, В.Смоля, О.Субтельного та ін.Вступ на гетьманство І.Мазепи ознаменувалося підписанням Коломацьких статей. Вони в основному повторювали Глухівські статті 1669 р., із доданням нових пунктів, які ще більше обмежували політичні права Гетьмана. У чому виявилось це обмеження?

Характеризуючи діяльність Мазепи зробіть це планом:

- Економічна і соціальна політика;
- Культурно-просвітницька діяльність;
- Зовнішня політика.

Література:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський (1690-1803) // Людина і світ. – 1995. – № 1-2.
3. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XVII ст. — К., 1986.
4. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа : життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991.
5. Вінтоняк О. Анафема на гетьмана Мазепу // Дніпро. – 1990. - № 8.
6. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994.

7. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування(1734-1775). – К., 1961.
8. Грабовецький В. Де могили українських гетьманів ? // Дзвін. – 1990. – № 11.
9. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII століття : кордони, населення, право. – К., 1996.
10. Іван Мазепа і Москва : Історичні розвідки і статті. – К., 1994.
11. Історія України в особах IX-XVIII століття. – К., 1993.
12. Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000.
13. Коваленко О.Б. Павло Палуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996.
14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996.
15. Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992.
16. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001.
17. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742) : його життя і доля. – К., 1991.
18. Кулиняк Д. Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991.
19. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Київ. – Полтава, 1995.
20. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997.
21. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII століття у документах і матеріалах. – К., 1997.
22. Оса Карлссон. Карл XII. – Тремборг, 2002.
23. Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. - № 2.
24. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. – К., 1991.
25. Сас П.М. Історія України XVI-XVIII ст. Навч. посібник. — Львів, 2001.
26. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа // Бібліотека українця. – 1991.- № 1.

- 27.Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації.– К., 1997.
- 28.Субтельний О. Мазепинці.Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
- 29.Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.,1997.
- 30.Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998.

Терміни і поняття:

Руїна — (від слова “руйнувати” — в розумінні “нищити”, “спустошувати”, “занепадати”) — період в українській історії з кінця 50-х рр. до середини 80-х рр. XVII ст. , який характеризувався громадянською війною, старшинськими міжусобицями, вторгненнями чужоземних військ та наслідком якого стало катастрофічне скорочення населення та занепад економіки.

Автономія — (від грец. Αὐτονομία — незалежність) — форма самоуправління частини території держави, яка наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення, та має спеціальні органи місцевої законодавчої. Виконавчої влади, які діють в межах установлених центральними законами та владою.

Полк — з 2 половини XVII ст. в Гетьманщині— адміністративно-територіальна одиниця.

Форми контролю: опитування на семінарських заняттях, хронологічний диктант, реферативні повідомлення; тематичний зріз по змісту модуля.